

INTERJÚ LENDVAI L. FERENCCEL, A MISKOLCI EGYETEM BTK EMERITUS PROFESSZORÁVAL

- *H. Z.:* Illyés Gyula annakidején valahogy úgy fogalmazott, hogy nem az számít, honnan jövünk, hanem hogy merre tartunk. Én ezzel teljes mértékben nem tudok azonosulni. Azt gondolom, fontos, hogy az ember honnan jön, kik voltak a szülei, milyen volt a társadalmi háttere, milyen iskolákba járt, egyebek. Úgyhogy legelőször a szülői háttérrel és a szülőföldről szeretnék néhány dolgot megkérdezni Tőled.
- *L. F.:* Hát, ez eléggé kacifántos, ezt előre bocsátom. Tehát nem olyan egyszerű elmondani. Az apai és az anyai családom ugyanis két egészen különböző család. Az apám egy zsidó családból származott, de áttért a református vallásra. (Az eredeti családnevünk Leimdörfer.) Apai nagyapám eredetileg kiskereskedő volt, de úgy néz ki, hogy megszedte magát belőle, és végül egy birtokot bérelt az Alföldön, Nagylakon. Ott volt tehát egy birtok, és az apám ott kezdett el fölnőni. A nagyapám, ahogy ilyen embereknel ez eléggé szokásos, úgy döntött, hogy a fiából urat nevel. Na most, az úr, ez azt jelentette, hogy legyen mindenképpen doktor. És ne orvos legyen, mert az orvost ide-oda rángatják, ki kell, hogy szolgálja a pácienseket, hanem legyen ügyvéd, az beül az irodájába, és csak várja az ügyfeleket. Apám később aztán mondta, hogy ő beült az irodába, és várta az ügyfeleket, csak nem nagyon jöttek. (Persze ez nem volt teljesen igaz, sőt egyáltalában nem volt az.) Ez a környezet az ún. Viharsarok, Csongrád megyében Nagylak ma úgy van fölosztva, fordítva, mint a legtöbb esetben, hogy a vasútállomás Magyarországon van, és maga a falu Romániának jutott, és apám aztán onnan átkerült Békés megyébe. Békés megyében kezdett el praktizálni, egy ideig Orosházán, később Mezőberényben. Ott találkozott anyámmal, aki oda került az ún. Zöldkereszt fővédőnőjének. Anyai nagyapám egy eléggé szegény parasztcsaládból származott, szintén erről a vidékről, Sarkad környékéről. Nagyon sokan voltak testvérek, ami abban az időben teljesen megszokott dolog volt, még anyámék is nyolcan voltak testvérek. Mivel a föld amúgy is kevés volt, a nagyapámnak úgyse jutott volna szinte semmi, ő ún. továbbszolgáló altiszt lett a Monarchia hadseregében. Persze tiszt nem lehetett belőle, az világos, de főtörzsőrmesteri rangig fölvitte. Mivel értelmes ember volt, és szépen tudott írni – ez egy lényeges szempont volt –, végül a Hadügyminisztériumban helyezték el, és ott hivatalnokoskodott. Amikor én ismertem, már eléggé idős, nyugdíjas ember volt. De megvolt neki a csákója, meg a kardja, meg ilyenek, amiket én boldogan hurcolásztam gyerekkoromban. A nagyapám minden gyermekét valamire gondosan kitanított, tehát valamilyen szakmát mindenkinek adott. Anyám védőnő lett. A négy fiúból kettőt a később hírhedtnek tekintett jutasi altiszti iskolába adott be, akik azt rendesen, szépen el is végezték. Persze, csak altisztek lettek akkor ők is, de jött a háború, a háborúban tisztekre volt szükség, s akkor tiszt iskolát végeztettek velük, és így a háború végére már tisztek voltak. Ennek van egy bizonyos jelentősége az én életpályám szempontjából is. De előbb jelzem, hogy orosz hadifogságba estek mind a ketten, azonban mind a ketten szerencsésen hazajöttek elég sok szenvedés után, és mind a kettőjüket átigazolta az új hadsereg. Az egyiket közülük, aki érdekes módon, katonatiszt létére is egy galamblelkű ember volt, a határőrséghez helyezték. És talán tudod, hogy a határőrséget valamikor negyven akárhányban az ÁVÓ-hoz csatolták.
- *H. Z.:* 1950-ben.

- *L. F.:* Amikor az én nagybátyám ezt meghallotta, akkor menekülésszerűen nyugdíjaztatta magát, és inkább segéd munkásként, és nem is tudom, talán raktárosként vagy miként dolgozott. A másik nagybátyám szerencsére nem került ilyen helyzetbe, úgyhogy ő talán ezredesi vagy milyen rangig fölvitte a hadseregben. Mindennek mi a jelentősége az én számomra? Az apám már kora fiatalsága óta tájékozódott – most nem tudok jobb szót mondani – haladó társadalomtudományi eszmék iránt. Tehát például a *Huszádik Századot* még középiskolás korában elkezdte olvasni, meg Jászi Oszkár könyveit. Később ugyan jogász lett, ügyvéd, de ez az érdeklődése megmaradt. Így aztán Mezőberényben összeharátkozott az ottani szociáldemokrata szervezet tagjaival, vezetőivel, akik nagyrészt német származásúak voltak, német parasztemberek. Mezőberény ugyanis eredetileg háromnemzetiségű község volt, ma már kisváros, és ma már persze nincs meg úgy a három nemzetiség, inkább csak az emléket őrzik.
- *H. Z.:* Gondolom, ez a XVIII. századi betelepülés/betelepítés eredménye?
- *L. F.:* A XVIII. század óta, igen. Tehát a magyarok mellett szlovákok és németek is voltak. A németeket ugye sváboknak is hívtuk, a szlovákokat meg tótoknak, és ők maguk is így hívták magukat. Én később is találkoztam Békés megyéből való emberrel, aki azt mondta, hogy ő tót. Mondom, nem szlovák? És erre ő azt válaszolta, hogy a szlovákok, azok Szlovákiában vannak, mi itt tótok vagyunk. Ez roppant érdekes öntudat, identitástudat. A községben eredetileg három templom volt, amihez később a katolikusok hozzáépítettek még egyet, kicsit mesterségesen, mert katolikusok nem nagyon voltak. Szóval volt két evangélikus templom, egy német és egy szlovák, és egy református, egy magyar. Ezeket nem vallás szerint neveztük el, hanem úgy hívtuk őket, hogy a német templom, a tót templom és a magyar templom. Az ott így volt. – Summa summárum, tehát az apám összeharátkozott a szocdem párt vezetőivel, és ő maga is egyre nagyobb szerepet kezdett játszani. Nem lépett be a pártba, mégpedig abból a megfontolásból, hogy ne támadják a pártot azzal, hogy egy „zsidó” befurakodott közéjük. De anyagilag is támogatta a pártot, és egyébként is vezető szerepet játszott, aminek az lett az eredménye, hogy '44-ben, a német megszállás után körülbelül 10–12 nappal letartóztatták a többi barátjával együtt, és internálták. Ide internálták Zemplén megyébe, Ricsén volt egy internáló tábor. Ezt megúszhatta volna, de valamikor, amikor a deportálások megkezdődtek, valakinek úgy látszik szemet szúrt, hogy itt van valaki, aki zsidó, vagy legalábbis annak lehet minősíteni, és akkor bizony elvitték Auschwitzba, s végül nem tért vissza. Én 7 éves voltam, '44-ben. És itt lesz jelentősége a két nagybátyámnak, amire a beszélgetés elején utaltam. Nekünk például megmondták, hogy milyen körzetig nem szabad a lakást elhagyni, s a főtérre azt hiszem nem volt szabad fölmenünk, amitől az anyám egy idő után bedühödött. A következő történet megértéséhez tudnod kell, hogy egy ilyen községben mindenki ismert mindenkit, és az értelmiség tagjai pláne ismerték egymást. Ha a pártállása ilyen, vagy olyan, vagy amolyan, akkor is volt valamilyen ösztartozás-érzés. Például a helyi csendőrparancsnok, akinek a testvére abban a házban lakott, ahol mi, egyszer véletlenül észrevette, hogy az apám a BBC magyar adását hallgatja, és akkor azt mondta neki, hogy ejnye-ejnye, ügyvéd úr, igazán hallgathatná kicsit halkabban is azt a nyavalyás rádiót. Szóval az anyám azt mondta, hogy most márpedig fölöltözünk rendesen, és fölme gyünk a főtérre. A főtér előtt nem sokkal azonban egy csendőrrjáőrrel találkozunk össze. A csendőr halálsápadttá válik (én erre persze nem emlékszem, anyám elmesélése alapján tudom), szalutál, és azt mondja, hogy „Kezeit

csókolom, nagyságos asszonyom! Dehát tudja, hogy Önnek ezt nem lenne szabad! Nagyon kérem, forduljanak vissza!” És hát, persze, hogy visszafordultunk... Tehát egy elég abszurd helyzetben voltunk, és akkor az egyik nagybátyám lejött értünk Mezőberénybe, és fölhozott Pestszentlőrincre, mert ott laktak a nagyszüleink. – Így ott kezdtem el az iskolát ’44 szeptemberében. De nem jártam sokáig, összesen 1 hónapig, mert Pestszentlőrincnek ezt a részét ki kellett üríteni, mivel az oroszok már egészen ott voltak. Akkor átmentünk Zuglóba az egyik nagynénémnek a lakásába, ami üresen állt. Azért állt üresen, mert az ő férje (aki eredetileg koronaőr volt, azonban föladta ezt a házassága kedvéért, hát igen, a nagynéném egy manöken volt) a Hadügyminisztériumban dolgozott, és azt akkor már nyugatra telepítették, és ők ott estek később amerikai fogságba. Zuglóba az oroszok ’45 januárban érkeztek valamikor. A nagybátyám még a karácsony estéjét nálunk töltötte Zuglóban, és az utolsó pillanatban siklott ki a bezáruló gyűrűből, hogy aztán másutt essen hadifogságba... Most megint egy anekdota: ugye nyilas uralom volt október óta. A család utálta a nyilasokat; konzervatív szellemiségű emberek voltak. A nyilasok gyűjtötték a katonáknak, a honvédeknek téli holmit. Keresztanyám, aki szintén velünk lakott akkor, fogta, és amit összeszedtünk a családban, azt bevitte a nyilasházba. Mondta nekik, hogy jó napot kívánok! Mire azt mondták neki, úgy köszönjön, hogy „Kitartás! Éljen Szálasi!” Igenis! Leadta a holmikat, jött kifelé. Viszontlátásra! Jó napot kívánok! Nem állt rá a szája, hogy azt mondja, képtelen volt ezt mondani. – Aztán ’45-ben visszamentünk Mezőberénybe, mert akkor még bíztunk abban, hogy az apám haza fog jönni, és akkor ott folytattam az iskoláimat, egészen ötödikes korom végéig. A régi házunkat illetve házrészünket, az apám letartóztatása után, amikor nem volt miből élnünk, eladtuk. És most kaptunk egy szükséglakást, itt húztuk meg magunkat, majd a község kiutalt nekünk egy kis házat. Igen, de arról kiderült, hogy egy kitelepített németnek a háza, és anyámnak ez nagyon nem tetszett. Nagyon rossz érzés volt, mert nekünk még a kitelepített „svábok” között is barátaink voltak, így hát a házat, amilyen hamar csak lehetett, visszaadta. Akkor megint visszajöttünk Pestszentlőrincre, ennek következtében ’52-ben ott fejeztem be az általános iskolát, majd átmentem az ottani gimnáziumba. Na most, ugye én ún. „egyéb” származású voltam. Hiába nem élt az apám, nem számított. Az iskolaigazgató azt mondta, jobb lenne, ha nem gimnáziumba mennék, hanem mondjuk vegyipari technikumba, az érdekes dolog. Mondtam, hogy érdekes, érdekes, de hát én mégis csak inkább gimnáziumba szeretnék menni. És aztán csakugyan gimnáziumba mentem, ahol azonban akkor még – ’52-ben kezdtem – tandíjat kellett fizetni. És én, mint egyéb származású, a legmagasabb tandíjat fizettem, az anyám védőnői fizetéséből. Ekkor ez a bizonyos nagybátyám megint bejön a képbe, mert ő fizette a tandíjamat, egy évig, utána eltörölték a tandíjat. Igen, ez egy nagyon összetartó család volt. Amíg a nagyanyám élt, addig nála minden hétvégén a családnak cirka úgy az egyharmada összegyűlt, váltakozó összetételekben.

Aztán 1956-ban leérettségiztem. Előtte, amikor betöltöttem a 18. életévemet, akkor döntöttem úgy, hogy a családneveimet megváltoztatom, pályaválasztási szempontok alapján. Mi akartam lenni? Sok minden akartam lenni, például mondjuk diplomata. Mégpedig azért, mert nekem akkoriban Stendhal volt a kedvenc író, és tudtam róla, hogy ő diplomataként szolgált. Egyébként Stendhal kapcsán kezdtem el Lukács Györgyöt is olvasni, akinek a művei nagy hatást tettek rám. Aztán fölmerült bennem, hogy irodalmi, vagy még inkább színházi és filmkritikus legyek, és a magamnak füzetbe írt kritikáim el is

nyerték Gyárfás Miklós tetszését. De aztán végül is jött – mondjuk realiztikusan – a bölcsészkar. Én igazából gyerekkorom óta a földrajzot és történelmet imádtam, és kiolvastam a Tolnay Világtörténelmét meg Cholnoky Jenő kvázi összes műveit, amellet, hogy persze összeolvastam mindenféle irodalmat is. Leginkább így történelem–földrajz szakra szerettem volna jelentkezni, de ez akkor csak Debrecenben volt, és nekem nem volt kedvem elmenni Budapestről. Maradt az ELTE, és itt magyar–történelem szakra jelentkeztem. És az én generációm még úgy gondolkodott, hogy az ember se színházi kritikus, se irodalmár, se magyartanár ne legyen egy ilyen német néven.

Tehát ugye 1956-ban vagyunk. Ha egy évvel hamarabb, lehet, hogy nem is vesznek föl. Például Ferenci Laci kollégám és barátom, aki egy évvel idősebb nálam, az előző évben jelentkezett, lényegében ugyanezzel, vagy majdnem ugyanezzel a társadalmi háttérrel. Őt akkor nem vették föl, '56-ban fölvtették. Vagy volt egy kollégám, aki később kitűnő anglicista lett, egy időben a Magyar Rádió angol adásaiban is sűrűn szerepelt, akkor azon a néven, hogy Kőröspataki Kiss Sándor. Ő előzőleg kétszer vagy háromszor jelentkezett, egyszer se vették föl, '56-ban őt is fölvtették. Bár nem ezen a néven, mert ő egy székely lófő családból származott, és akkor úgy nevezte magát, hogy K. Kiss Sándor. Szóval fölvtettek engem is, és megmondom neked, ki volt a fölvételi bizottságomnak az elnöke. Akkor persze nem tudtam, csak később azonosítottam, Szabad György volt, aki meg is jegyzett, később, amikor szemináriumra jártam hozzá, tett rá utalást, hogy a fölvételiiről emlékszik rám.

Aztán az életembe ismét belejátszik a politika, mert '56 szeptemberében elkezdtünk járni egyetemre, és jártunk októberig. Október 23-án délelőtt még bent voltam valamilyen órán, délután pedig mentünk tüntetni. És hogy a fegyveres fölkelésben nem vettem részt, az abszolúte a tiszta véletlen mulott. Ugyanis fölkapaszkodtam az egyik teherautóra, amelyik éppen a Sztálin, azaz szerintem helyesen és személyi kultusz nélkül Sztálin, szobor ledöntésénél jeleskedett előzőleg, aminél én sajnos, nem voltam ott, mert mire a Bem és a Kossuth térről odaértem, már ledöntötték. Pedig nagyon szerettem volna ott lenni, mert gyűlöltem Sztálint. Mit mondjak neked, Hitlert nem gyűlöltem annyira. Miért? Mert akkor kisebb is voltam egyrészt, másrészt és talán ezért is, inkább egyfajta irracionális utálat volt bennem iránta. Sztálint azonban masszívan gyűlöltem, mert az egész életünket megkeserítette, és ezt akkor már át tudtam élni. Na, szóval az egyik ilyen teherautóra fölkapaszkodtam, és ott volt egy pasi, aki nekem rettenetesen tetszett, egy igazi forradalmárnak látszott, és azt mondta: Fiúk! – voltunk hatan vagy heten – én el tudlak benneteket vinni valahová, ahol kapunk fegyvert. Akarjátok? Én kézzel-lábbal mondtam, hogy igen, én akarom! De rajtam kívül még csak ketten akarták, és a többiek nem. Így aztán nem kaptam fegyvert, és nem vettem részt a fölkelésben, csak elmentem a Rádióhoz tüntetni, ahol azonban csak könnygáz volt, harc akkor még nem.

- *H. Z.:* De ennek köszönhető, hogy most itt beszélgetünk.
- *L. F.:* Hát igen, ennek köszönhető, hogy most itt vagyok. Ez kétségtelenül így van. Akkor 1957 márciusában indult csak újra az oktatás. Az egyik történész professzorunk Borzsák professzor volt, szeptemberben még ókori keleti szemináriumra jártam hozzá, de amikor márciusban folytatódott az oktatás, akkor ő – minden átmenet nélkül – a görög–perzsa háborúkról kezdett el előadást tartani – ki is rúgták az egyetemről. Még 1957-ben történt velem is egy változás. Nevezetesen az, hogy a Lenin Intézetet megszüntették, tudniillik addig a filozófia szakos képzés csak ott volt lehetséges. Most az

ottani filozófus hallgatók visszajöttek a bölcsészkarra, és a bölcsészkaron elindult egy filozófia szak. A filozófia iránt én persze nem gyerekkoromban kezdtem el érdeklődni, hanem a gimnáziumban. Jól emlékszem, hogy az első filozófiai könyv, amit olvastam, az Diderot *Válogatott filozófiai művei* voltak, ami az akkor újraindított Filozófiai Írók Tára sorozatban jelent meg. Én azt lelkesen elolvastam, és ebben volt egy bizonyos szerepe a korábbi személyes életemnek. Ugyanis én gyerekkoromban és még serdülő koromban is nagyon buzgó vallásos, református–kálvinista gyerek voltam. Talán ’51–’52-ben konfirmáltam, előzőleg még fakultatív hittanra is jártam az általános iskolában. Ez lehetséges volt, mert ugye az, hogy vallási üldözés, az létezett, persze, de tévképzet, ha azt hisszük, hogy mindenkit és mindent üldöztek. Az anyám egy szegény kis védőnő volt. Ha ő egy nagy kórház főorvos asszonya lett volna, akkor biztos, hogy rászólnak, hogy mit képzelsz, de így a kutya nem törődött vele. Azonban valahogy a konfirmáció után úgy 1–2 évvel lassan elkezdett leperegni rólam a vallásos hitem, és akkor elkezdtem deista képzeteket dédelgetni a fejemben. És Diderot először szintén deista volt, aztán később ateista. Ez kicsit belejátszott abba, hogy elmentem én is az ateista irányba. Úgyhogy 16 éves korom körül a hívő létem megszűnt, és ez azóta is tart, azonban a gyerekkori hagyományok mégis csak mélyen bennem maradtak, különböző módokon. Először is, én soha nem voltam hajlandó a vallásos embereket lenézni. Nagyon sok kollégámnál ez előfordult. Én erre soha nem voltam hajlandó, én a vallásos, hívő embereket mindig tiszteltem – egyébként általában mindenkinek minden hitét tiszteltem.

- *H. Z.*: Valóban van egy olyan értelmiségi hozzáállás, hogy az valami tanulatlan, műveletlen, primitív dolog.
- *L. F.*: Így van, pontosan. Tehát erre én soha nem voltam hajlandó. A másik, hogy bizonyos képzetek, amik a hittan és a konfirmáció kapcsán belém lettek ültetve, azok továbbra is bennem maradtak. Amikor már a pesti bölcsészkaron tanítottam, ami azt jelenti, hogy valamikor a ’70-es, vagy inkább a ’80-as években, szóval már jól benne voltam a korban, volt egy csúnya autóbalesetem. Saját hibámból, egyszerűen nem tudtam még jól vezetni a friss jogositványommal, nem éreztem a veszélyt. Csúnya baleset volt, simán ott halhattam volna meg. Amikor megnézte az autót valaki, megkérdezte, hogy ebből hány hullát vettek ki. Hát, egyet se, hál Istennek. Lényeg az, hogy megműtöttek Székesfehérváron, aztán fölhoztak az I. sz. Sebészetre. Hetekig feküdtem kórházban, aztán a végére többé-kevésbé rendbe jöttem, de még otthon is kellett ápolgatni magamat. A legvégén, amikor túl voltam nagyjából a dolgon, akkor elgondoltam, mi is történt. Tudod, mi volt az első mondat, amit mondtam magamban? Úgy látszik, Istennek még valamilyen szándéka van velem, azért nem hagyott meghalni. Ez egy szintiszta kálvini predestinációs eszme. Később ezt elmeséltem egy református teológus barátomnak, aki azt mondta, hogy ritka szép példa a kálvini tanítás belső elsajátítására.
- *H. Z.*: Legalábbis a mondatnak az a része, hogy szándéka van Veled.
- *L. F.*: Pontosán.
- *H. Z.*: Az elejéről meg inkább az jut eszembe, amit apukám szokott mondani. Van egy mondása, vagy volt, mert már meghalt, szegény. Hogy a repülőgépen senki sem ateista.
- *L. F.*: Istenre én csak akkor, utólag gondoltam. És csak ebben a vonatkozásban, hogy azért nem hagyott meghalni, mert szándéka van velem. Kálvinnak van egy olyan tétele – és egyébként ez egy zseniális tétel szerintem –, hogy a Sátán legnagyobb cselvetése az emberrel szemben az, hogy kételkedni kezdjen abban, hogy ő kiválasztott. Úgyhogy ez

mélyen megmaradt bennem a gyerekkoromból. És mindez biztosan szerepet játszott a filozófia szak választásában.

- *H. Z.:* De 3. szakként, vagy valamelyiket leadtad?
- *L. F.:* Először úgy gondoltam, hogy minek nekem három szak? Azt mondtam, az rengeteg. Úgy döntöttem, kérvényezem, hogy a magyar szakot leadjam, és csak a történelem–filozófia szak maradjon. Olvasni úgymint tudok, anélkül is, hogy a magyar hangtörténetet kelljen tanulmányoznom. Erre a dékán azt engedélyezte nekem, hogy rendben van, ezt megtehetem, de csak akkor – már másodéves voltam – ha a másodév végi szigorlatomat leteszem. Hát, erre én olyan dühös lettem, hogy a guta majd megütött. Mindenki tudja, hogy másodév végén a szigorlat, az a legnehezebb vizsga, és a legfontosabb az összes között. És aki azt leteszi, azt az Isten nem menti meg attól, hogy megkapja a diplomát. És velem ezt le akarják tetetni, és utána hagyjam ott a szakot. Na, nem! Fogtam, visszavontam a kérvényemet, és beadtam egy újat. Három szakot kérek! Magyar–történelem és filozófia szak. Engedélyezték, így három szakos lettem.
- *H. Z.:* Be is fejezted mind a hármat?
- *L. F.:* Be is fejeztem mind a hármat, de az igazság az, hogy bizonyos dolgokat ellinkeskedtem. Főleg magyarból, abból is főleg a nyelvészeti részt. Igazából persze marha érdekes, de hát rengeteg! Irodalomból akár elég az is, hogyha regényeket megverseket olvasok, már akkor is tudok valamit mondani. De sajnos, ezt nyelvészetből nem lehet csinálni. Úgyhogy életemben egyetlen egy bukásom és utóvizsgám volt, magyar hangtörténetből, amire nem véletlenül utaltam az előbb. De azért a nyelvészetben is voltak kedves tanáraink.
- *H. Z.:* Ha vannak olyan kedves tanáregyéniségek, akikre szívesen emlékszel, arra kíváncsi lennék.
- *L. F.:* Az egyik legjobb tanárom még a gimnáziumban volt. Úgy hívták, hogy Bánhegyi György. Ő az Evangélikus Gimnáziumnak volt a Fásorban a tanára, és amikor azt szétdobták, akkor '52-ben őt kihelyezték hozzánk Pestszentlőrincre az én nagy szerencsémre. Ő aztán ott 1 vagy 2 évig tanított, az első évben történelmet. Nem az volt a szakja, hanem eredetileg latin és görög, és egyszer elmondta, hogy bizantinológiával szeretett volna foglalkozni, ami ebből kifolyólag azóta is a kedves témáim közé tartozik. Aztán kitanulta a kémiát, azt jobban kedvelte a kormányzat az ilyen embereknél. Zseniálisan tanított. A művészettörténeti alapismereteimet őtőlé sajátítottam el. Azt, hogy a görög oszloprendek hogy néznek ki, azt én tőle tudom a mai napig.
- *H. Z.:* Itt kezdődik a tanár, valóban.
- *L. F.:* Pontosan. Annyira jó tanár volt, hogy az osztályban a leghülyébb gyerekek is szájtátva hallgatták az óráját. Tehát ő volt az első fontos tanárom. Az egyetem, az eléggé vegyes. Nézzük csak! Magyar szakon, irodalomból Török Endre. Jártam hozzá Dosztojevszkij-szemináriumra, és szakdolgozatot is írtam nála, Dosztojevszkijből. Ugyanis akkor még az volt a szabály, hogy minden szakból kell írni. Én így három szakdolgozatot írtam. Az egyiket tehát nála. De szerettem Mészáros Vilmát is, aki egy roppant érdekes, kicsit talán furcsa teremtés volt, ő is világirodalmat tanított. Magyar irodalomban Bóka László, az egy nagyon jó tanár volt, csak később tudtam meg róla, hogy Karácsony Sándor tanítványa. Sajnos, nem nagyon jártam hozzá, mert ez már nem fért bele a sok elfoglaltságomba. Ja, igen! A magyar nyelvészet. Ezt akartam elmesélni, hogy jártam szemináriumra Fábrián Pálhoz, aki kedves tanárom volt. Ő egy viszonylag ismertebb

nyelvész, mert ő szerkesztette sokáig az *Édes Anyanyelvünk* című folyóiratot, amit én – akkor már mint filozófiatanár – rendszeresen olvastam és áttanulmányoztam, annak bizonyosságként, hogy mégiscsak érdekel a nyelvészet. Hogy is hívják a mi tanárunkat itt? Kemény Gábor?

- *H. Z.*: Kemény Gábor.
- *L. F.*: Ő jól ismeri Fábiánt, igen. Nem őnála buktam meg, de tudtam, hogy őnála fogok majd pótvizsgázni. Elmentem hozzá, és azt kérdeztem tőle, hogy tanár úr kérem, ugye, a szabályzat szerint a vizsgák nyilvánosak, szeretném meghallgatni tanár úrnak a vizsgáját, hogy tudjak hogyan készülni. Mondta, persze, jöjjön be, minden további nélkül. Bementem, meghallgattam. Képzeld el, hogy a vizsga előtt egy nappal Fábiannak az akkor 18 vagy 19 éves lánya meghalt. Az egész évfolyam azonnal tudta. Hát, így én is tudtam, hogy nem Fábiánnál fogok vizsgázni. De mentem az egyetemre, és képzeld el, hogy Fábián valamiért bejött, és összetalálkoztam vele a folyosón. Odajött hozzám, ő köszönt előre, és azt mondta: sajnálom, hogy hiába fáradt a vizsga meghallgatásával. Ő egy ilyen ember volt. Én azt hittem, hogy ott mindjárt elbögöm magam. Ennyit a magyar szakról. Történelem szak, igen. Szabad György egy nagyon jó tanár volt, kétségtelenül.
- *H. Z.*: Mindenki azt mondja, aki járt hozzá.
- *L. F.*: Igen. Nagyon-nagyon jó tanár volt. Én nem tartoztam a szűk tanítványai köréhez. Két valakit ismerek, kollégát, aki odatartozott. Az egyik Csorba László.
- *H. Z.*: Jól ismered Csorba Lászlót?
- *L. F.*: Igen. Hallgatóm volt, később, persze. Aztán kollégák lettünk a Filozófiai Kutató Intézetben, illetve akkor csak Filozófiai Intézetben.
- *H. Z.*: Nem is tudtam, hogy Csorba László dolgozott ott.
- *L. F.*: Dolgozott igen, hogyne. Az egyetem után ő az Intézetbe került, és kitűnő munkatárs volt. A későbbi pályafutását ismered.
- *H. Z.*: Persze.
- *L. F.*: A másik, aki szintén Szabad-tanítvány volt, bár övele nem kerültem szorosabb barátságba, de azért elég jóban vagyunk, ez Dénes Iván Zoltán. Ő is egy jellegzetes Szabad-tanítvány. Én azért nem voltam az, mert akkor már egyértelműen a filozófiára mentem rá, és minden mást hanyagoltam. Tehát Szabaddal is egy illetlen linkeskedést csináltam, amiért ő elég csúnyán nézett rám, teljes joggal. Nem haragudott, nem ütött agyon stb., mert rendes ember volt, de jelezte, hogy ezt vagy azt azért talán nem így kellett volna. Mondtam, hogy igen, sajnálom. Emlékszem a második szigorlatomra történelemből. Külön kellett magyar történelemből és egyetemeseből vizsgázni. Egyetemese történelemből Urbán Aladárnál vizsgáztam, ő szintén jó tanár volt, őhöz is jártam szemináriumra. Emlékszem, hogy két keresztkérdést tett föl, amiről úgy gondolta, hogy általában nem tudják az emberek. Az egyik az, hogy megkérdezte, ki volt a haiti szabadságharcnak a vezére. Igen, de én filozófia szakon olvastam Marxot, és ennek kapcsán tudtam a választ, hogy egy néger szabadsághősről van szó: Toussaint Louverture. Mondta, hogy jó, rendben van. A másik pedig, hogy megkérdezte, hogy az ún. Québec-törvény mikor volt. Elgondolkoztam, fölnéztem a levegőbe, azt tudtam, hogy mi előtt nem lehetett, azt is, hogy mi után nem lehetett, és közben volt valami 5 év. Bemondtam egy évszámot abból az 5 évből, 1774. Rám nézett, és nevetve azt mondta: ördöge van!

Pontosan az az év volt az. A magyar történelmi rész Szabadnál volt és Siklónál. Mi is volt a keresztneve?

- *H. Z.*: Ha jól emlékszem, András.
- *L. F.*: Igen. Őhózzá modern munkásmozgalom-történeti szemináriumra jártam, ez szintén nem volt rossz. Nos, a szigorlaton, amíg a tiszta magyar történelemről kellett beszélni, kínlódtam és nyögtem, például az első magyar munkáspártról annyit tudtam mondani, hogy ezek lassalleánusok voltak. Na, jó, de mégis egy kicsit többet! Hát izé, lassalleánusok voltak. Utána megkaptam a második tételt: Magyarország az első világháborúban. Mint akit puskából kilőnek, úgy kezdtem el beszélni. Elkezdtem mondani olyanokat, hogy báró Arz Arthur lovassági tábornok lett a vezérkari főnök, meg hogy Olaszország 1915. május 23-án lépett be a világháborúba. Szabad úgy összegezte, amikor vége lett az egésznek, hogy a vizsgám egyetemes történelemből egészen kiváló volt, és ami azt illeti, a magyar történelemből is az egyetemes történeti háttér fölfestésével produkáltam igazán jót. Ebben persze benne volt, hogy filozófiai nézőpontból érdekelt a történelem.

És közben tehát volt a filozófia szak, elsődlegesen. A későbbi nagy filozófiai tanáregyénségek engem sajnos nem tanítottak. Tehát nem tanított például Márkus György, összesen három helyettesítő órát tartott. Láttam, hogy egy zseni, és zokogtunk, amikor nem jött tovább. Sajnos nem tanított Munkácsy Gyula sem, ő is csak később tanította a filozófia szakosokat. Volt egy Simon Endre nevű tanárunk, egy meggyőződéses sztálinista, de ez nem gyűrűzött be az oktatásba, mivelhogy Arisztotelészre tanított bennünket. Aztán tanított Heller, sajnos csak két félévet, mert utána kirúgták. Jó tanár volt, érdekes volt, bár nem olyan témát adott elő, ami neki szakterülete lett volna: ókori és középkori filozófiatörténetet. Abban az időben énrám hatással volt egy bizonyos Erdei László. Roppant furcsa, különös egyéniség volt, aki Hegel dialektikáját egy az egyben át akarta emelni a marxizmusba, mert amúgy ő is egy eléggé dogmatikus fickó volt. Erdei tehát Hegellel volt rám hatással. Sándor Pál volt az egyik fő tanárunk, nagyon sok órát tartott nekünk. Furcsa, egyoldalú volt az egyébként létező filozófiai műveltsége, egy régi szoc. dem. marxizmus volt az, amit ő képviselt, miközben politikailag ő is teljesen sztálinista volt.

A magyar szakdolgozatomat, ahogy korábban mondtam, Török Endrénél írtam Dosztojevskij próféciájáról, a történelem szakdolgozatomat Urbán Aladárnál, a téma Rousseau és Robespierre, tehát megint egy filozófiai téma. A filozófiai szakdolgozatomat pedig Simon Endrénél írtam, Arisztotelész etikájából. Na most, itt jön egy érdekes dolog. A későbbiekben nyomtatásban a magyar és a történelem szakdolgozatom is megjelent, de a filozófiai nem. Az a mai napig kéziratban heverészik, és nem is hiszem, hogy valaha is kiadnám, mert túl gyöngének tartom. Nem Simon Endre tehet róla szegény, hanem egyszerűen nem értettem hozzá. Érdekelt az etika meg érdekelt Arisztotelész, de nem voltam szakértő egyikben sem, így aztán nem is lett igazán jó. Úgyhogy nem hiszem, hogy érdemes lenne bármikor is kiadni.

Na most, a végzés után. Az kacifántos történet, de előbb valamit az utolsó évről és a gyakorló tanításról. A Cukor utcában gyakoroltam, abszolút elit iskolában. Nagyon jó vezető tanáraink voltak magyarból is és történelemből is, filozófiából nem kellett gyakorolnom, nem is tudom, hogy számították azt be. Magyarból általános iskola 6. osztályában tanítottam, Toldit. Zseniális volt! A gyerekek tündérek voltak, rettentően szerettem.

Bizonyos Tímár György volt a vezetőtanárom, aki úgy hívott engem, hogy Ferkó, és azt mondta: Ferkó, maga biztosan el fog menni valahová egyetemre, vagy nem tudom hova, de én azt mondom magának, próbáljon legalább mellékesen, másodállásban tanítani iskolában. Tulajdonképpen igaza volt, de aztán nem lett rá se időm, se energiám. A történelem vezetőtanárom, akinek sajnós, nem emlékszem a nevére, bár azonnal megismerném az öregurat, szintén jó tanár volt (itt III. gimnáziumban a francia forradalmat tanítottam, ami hálás téma), hárman jártunk hozzá, köztük Engel Pál.

- *H. Z.:* Egyike kedvenc történéseimnek.
- *L. F.:* Nem csodálom. A harmadik Vécsei György volt, az ő nevét valószínűleg nem ismered, mert ő nem tudósként futotta ki magát, hanem tanárként. Megszállott pedagógus volt, később, azt hiszem, a Petőfi Gimnáziumnak lett Budán az igazgatója. Volt még egy tagja ennek a körnek az évfolyamunkról, bizonyos Szelőczei Miklós. Az ő nevét Engel Pál visszaemlékezéséből ismerheted. Bár nem tudom, hogy név szerint említi-e.
- *H. Z.:* Miklósként említi.
- *L. F.:* Igen?
- *H. Z.:* De nem biztos, hogy ő az.
- *L. F.:* Amikor azt írja, hogy ő a házmaster fiával barátkozott.
- *H. Z.:* Így van, akkor biztosan Szelőczeire gondol.
- *L. F.:* Ő volt Szelőczei Miki. Ő is egy megszállott pedagógus volt, ő Győrbe került, ott aztán igazgató lett később. És volt még valaki, aki nem volt évfolyamtárs, de mégis ehhez a körhöz tartozott, Bojtár Endre. Nos, Engel Pali, akivel tehát elég szorosan összebarátkoztunk, tanított meg engem bridzsezni. Nem tudom, tudod-e róla, hogy ő nagy bridzsrajongó volt.
- *H. Z.:* Kártya és rejtvény, ez abszolút magas hobbi szinten jelent meg nála. Végig, amíg élt, tartottatok a kapcsolatot?
- *L. F.:* Igen, tartottuk a kapcsolatot később is. És volt még egy évfolyamtársunk, akivel szintén tartottuk később is a kapcsolatot, Somogyi Éva. És még egy évfolyamtárs, aki szintén történész volt, de ő sem igazán tudósként futotta ki magát, hanem inkább mondjuk tudományos menedzserként, Szikossy Feri. Ismered a nevét? Ő egy régi dzsentri családból származott, az apukája ott volt az egyetemen valamelyik történész tanszéken.
- *H. Z.:* Te érzed-e azt, hogy a családi háttér befolyásolt abban, hogy filozófus lettél? Illetve befolyásolta-e a filozófiáról és a történelemszemléletről alkotott elképzeléseidet zsidó-református lét, környezet?
- *L. F.:* Hát a zsidóság, az biztos, hogy nem. Nekem a lexikonban kell megnézni a zsidó ünnepeket és szokásokat. A reformátusság, a kálvinizmus, az igen! De ez az előzőkből is kiderülhet. Annyiban is befolyásolt, hogy történelemszemléletemben sokáig a kuruc irányba vitt el, de én ezt később aztán revideálni tudtam.
- *H. Z.:* Hol kezdted el dolgozni?
- *L. F.:* Nos, itt jön a kacifántos történet. Az utolsó évben, a gyakorlás során, egy kolléganőmet megkeresték az Orvostudományi Egyetemről, hogy kellenének nekik olyan fiatal oktatók, akik tudnak oktatni tudományos szocializmust. Akkor két kolleganőm elment oda. Az egyik meggyőződéses kommunista volt, egyébként abszolút becsületes ember, a másik inkább szimpatizánsnak volt mondható. De kellett még egy harmadik, és akkor szóltak nekem. Mondtam, hogy jó. Azt, hogy az apám szociáldemokrata volt, fontosnak és alapvetőnek tartottam, anyám '45-ben szintén belépett a Szociáldemokrata

Pártba, de '48-ban az egyesült pártba már nem. Ez azt jelenti, hogy már eleve egy szocialista indíttatású ember voltam, és '56-ban föl is derítettem, hogy hol szerveződik újra a Szociáldemokrata Párt, és azon gondolkoztam, hogy jelentkezem, és belépek. De az egyik kolleganómnak az apukája, aki a Református Egyház egyik akkori vezetője volt, bizonyos Esze Tamás, aki írt történeti munkákat is, azt mondta nekem, hogy tudod, egy kicsit várjál még! És milyen igaza lett!... Így aztán, amikor az egyetemen KISZ-tag lettem, majd az első munkahelyemen párttag, ez ugyan alapvetően egzisztenciális okokból történt, hogy ugyanis taníthassak filozófiát, de legalább nem az elveim ellenére, mint némelyeknél. Az 1961-es liberalizálódó légkörben nem is jelentett valami szörnyű lelki megterhelést, hogy elkerültem ideiglenesen tudományos szocializmust oktatni.

- H. Z.: Az Orvosi Egyetemre.
- L. F.: Igen. Ezt azonban meghallotta Sándor Pál professzor, és azt mondta: de hát miért nem jön tanítani ide mihozzánk? – Lehet? – Persze, elintézzük! – Jó... Meg voltam nyugodva, hogy ezek szerint lesz állásom, de telt az idő, és sehol semmi. Akkor bementem hozzá, hogy elnézést kérek, professzor úr, akkor hogy is van ez? Jaj, hát sajnos a dolog nem megy. Majdnem szívbajt kaptam. A másik két kolleganóm közben odakerült.
- H. Z.: Az Orvosira?
- L. F.: Igen. És tudományos szocializmust tanítottak a későbbiekben. Nekem nem volt igazán kedvem hozzá. Nem mondom, hogy kifejezetten utáltam, de hát mégiscsak a filozófia, az az érdekes. És akkor jött megint egy teljesen váratlan kanyar. A Minisztériumban kitalálták, hogy nekik dramaturgok kellenének, dramaturg-palánták. És leszóltak az egyetemre és hirdettek egy fölvételit, dramaturg-iskolára, hogyha azt egy évig csinálja az ember, utána elmegy dramaturgnak. Nem tudom, hányan jelentkezünk, így az előbb emlegetett K. Kiss Sándor is, és mindkettőnket meg még valakit föl is vettek. Ebben a pillanatban tehát úgy nézett ki a dolog, hogy én dramaturg leszek, mégpedig, mint később kiderült, a győri színháznál, ami nem is lett volna rossz. Egyszer csak azonban közölték velem az Orvosin, hogy nem tudományos szocializmust, hanem filozófiát taníthatnék. Ja, az más! Akkor jövök az Orvosira. Így végül a három szék közül nem a pad alatt, hanem az Orvosegyetemen, a filozófiai – nem tanszéken, csak – Szakcsoportban kötöttem ki. És 10 éven keresztül ott tanítottam filozófiát. Ez egy elég élvezetes dolog volt, mégpedig azért, mert a három kar közül az Általános Orvosi Kar a legjobb, ahol a túljelentkezés akkoriban 14-szeres volt. Elképzelheted, hogy ott micsoda válogatott banda gyűlt össze. Komolyan mondom, hogy a filozófiai órákon szinte jobb színvonalat lehetett csinálni, mint a bölcsészkaron. Az orvosok, így a orvosok is, nagyon érdeklődtek mindenfajta műveltség, az irodalom, a filozófia, a zene iránt. Abban az időben léteztek még olyan orvosprofesszorok, akik minden héten otthon, a lakásukon összegyűlve, vonósnégyeseket játszottak. Ez volt az orvosoknak a mentalitása. Úgyhogy ez egy nagy élvezet volt, őket filozófiára tanítani, nagyon sok jó tanítványom volt az Orvosin. De aztán '71-ben jött az a lehetőség, hogy átmehettem a Bölcsészkarra, és nyilvánvaló, hogy átmentem. Akkor a filozófiai tanszék vezetője Simonovitsné Beke Anna volt. Politikailag persze ő is egy kicsit dogmatikus volt, mint abban az időben valószínűleg mindenki, de amúgy egy rendes nőszemély. Nem ette meg az embert, ha nem pont azt mondta, mint amit vártak tőle. Még egy hasonló embert ismertem egyébként később. A '70-es, '80-as évek fordulója körül fölhívtak a *Társadalmi Szemlé*től: Benke Valéria. Azt kérdezi, vállalnám-e, hogy a szerkesztőbizottság tagja legyek? Az egyetemi szo-

bánkban éppen ott ült a nagyszerű Ancsel Éva. Mondtam Benke Valériának, hogy egy pillanat türelmet kérek, befogtam a telefont, és megkérdeztem Évát, hogy mit mondjak? Azt mondta, szerinte fogadjam el! És akkor elfogadtam, és azt hiszem, hogy volt bizonyos pozitív hatásom a *Szemle* szerkesztésére. Például az, hogy akkor a Horthy-korszakról egy megengedőbb cikksorozat indult a lapban, az én ötletemből sarjadt ki. Szóval tehát Benke Valéria egy abszolút jóindulatú teremtés volt, habár kétségtelenül szemellenzős. Egyszer, '81-ben, akkor volt ugye az afganisztáni beavatkozás, azt mondtam neki, hogy ez egy abszolút helytelen lépés. Teljesen elájult, hogy én hogy mondhatok ilyet, de másfél órán keresztül próbált érvekkkel meggyőzni, hogy a lépés helyes. Visszatérve a Bölcsészkarra, nem sokkal később az egész rendszert átalakították. Ez egy lényegében Aczél Györgytől származott ötlet volt, hogy ugyanis megszüntesse azt, hogy a filozófia egy semmilyen jellegű tanszék, az esztétika meg a Lukácsot megtagadó Szigeti József kezében van. És akkor kitalálta, hogy egy új tanszékcsoportot kell létrehozni: Filozófia I. és Filozófia II., Filozófiatörténet, Logika, Esztétika. A Filozófia I-et kapta Szigeti, ez lényegében egy Dialektikus materializmus Tanszék lett. A Filozófia II. (mondjuk: Történelmi materializmus) Tanszékét pedig Lukács József kapta, róla még majd kicsit részletesebben beszélek. A Filozófiatörténet Tanszékét vitte Hermann István, aki akkor már az önkritikáját végigcsinálta, és beilleszkedett. A Logika Tanszék vezetője a fentebb említett Erdei László lett, az Esztétika Tanszéké pedig Zoltai Dénes, egy kiváló ember. Ezzel az esztétikát a klasszikus Lukács-iskolának adták át, tehát nem a későbbi Budapesti Iskolának, annak Zoltai meg Almási nem voltak a tagjai, ez a klasszikus Lukács-iskola volt. A tanszékcsoport vezetője Mátrai László lett, aki egy borzasztó furcsa ember volt, de az biztos, hogy nagyon okos és művelt. Mellette én lettem a tanszékcsoport titkára, ami egy adminisztratív, de azért bizalmi állás volt. Szervezetileg a Lukács József vezette Filozófia II. Tanszékre kerültem. Nem tudom, mennyire ismert neked ez a név. Ő 1958-tól volt a *Világosság* alapító főszerkesztője. És mint ilyen egy rendkívül nagyvonalú, toleráns, nyitott politikát folytatott, nagyon sok ember kezdte ott a publikációs pályafutását, olyanok, akik másutt nem publikálhattak volna, mint mondjuk a kitűnő Vidrányi Katalin. A szerkesztőségnek, már egyetemi hallgató kora óta, munkatársa volt Nyíri Kristóf barátom, akit orvosegyetemi kolléganőm, Erdélyi Ágnes (most az ELTE professzora) révén ismertem meg. A szerkesztést, a szerkesztés szakmáját, én Nyíri Kristóftól tanultam, Nyíri Kristóf pedig Lukács Józseftől. Lukács József később a Filozófiai Intézet (ma: Kutatóintézet) igazgatója lett. Az Intézetnek mindig az volt a fő baja, hogy nem volt semmilyen meghatározott profilja, mindig a mindenkori igazgató találta ki, hogy mit csináljanak. Lukács József, aki már a *Világosság* főszerkesztőjeként elkezdett nyitni az egyházak felé, elkezdte a marxista-keresztény párbeszédet. Az Intézetben ehhez egy intézményes bázist kapott, és ezt a munkát nagy-nagy ütemben csinálta. Én onnantól kezdve az Intézetben másodállásosként dolgoztam, bár főállásban az Egyetemen, mert a valláskutatásban és a dialógusban én kaptam meg a protestáns vonalat. (Ugyanis első jelentősebb írásom, 1968-ban, erről a témáról szólt.) Rengeteg kiváló teológussal, egyháztörténésszel tárgyaltam és barátkoztam össze, elsősorban persze protestáns vonalon. Egy katolikussal is összebarátkoztam azért, Nyíri Tamással, a vele való első találkozás azonban véletlenszerű volt. Ugyanis behívtak bennünket egy televíziós műsorba, ahol úgymond vitapartnerek let-

tünk volna, de szegény műsorvezetőnek nagy csalódást okoztunk, mert nem vitatkoztunk, hanem szépen kiegészítettük egymást.

De, mint mondtam, mégis inkább protestánsokkal barátkoztam össze. Említhetem például Bucsay Mihályt, akinél különlegesen érdekes volt, hogy ő még tagja volt a régi Magyar Filozófiai Társaságnak, ami 1948-ban föloszlott. Elmesélte nekem, hogy ez hogyan történt. Az úgy volt, hogy jött egy ukáz, hogy azonnal vegyék föl a tagjaik közé és az elnökségbe is Lukács Györgyöt, Fogarasi Bélát és Révai Józsefet. Összetültek, és azt mondták: Lukács Györgyöt? Az megtiszteltetés, ha idejön hozzánk. Mert, hogy marxistaként mit csinál, azt nem tudjuk, de a korai műveit ismerjük, és azok zseniálisak! Fogarasi Béla? Igen! Ő is csinált jó dolgokat már 1918 előtt. Na de ki az a Révai József? És akkor azt mondták, hogy akkor inkább föloszlunk. Föl is oszlottak. A reformátusok közül említhetem még Bolyki Jánost, Ladányi Sándort, és a történész Benda Kálmánt.

– H. Z.: Kosáry Domokossal nagyjából egy generáció.

– L. F.: Igen, nagyjából az a generáció. Továbbá említhetném még Pákozdy László Mártont vagy Vályi-Nagy Ervint. Remek fickók voltak, egytől-egyig, mind. Vályi-Nagy Ervinnél van egy csodálatos anekdota, miszerint 1951-ben egy református lelkesítő összejövetelen a Rákosi-rendszerrel paktáló egyik egyházi vezető a szószékről azt találta mondani, hogy „én bátran ki merem jelteni, hogy ilyen nagy vallásszabadság, mint most, Magyarországon még soha nem volt”, mire Vályi-Nagy Ervin fölállt, és azt mondta: „Én pedig bátran ki merem jelteni, hogy ilyen nagy hazugságot, mint most, református templomban még soha nem hallottam.” És kiment. Szerencsére börtön nélkül, valamilyen kisebb büntetéssel megúszta. Később, amikor a Bázeli Egyetem teológiai fakultására megpályáztam egy ösztöndíjat, Vályi-Nagy volt az egyik ajánlóm. Az evangélikusok közül is ismertem néhány nagyszerű embert, például Fabiny Tibort, aki nemcsak egy sziporkázó szellem volt, hanem emellett a legelegánsabb férfi, akit valaha ismertem. Vagy Pröhle Károlyt, aki egy csodálatos ember volt emberileg is, szakmailag is, minden szempontból. Neki köszönhetem, hogy némileg revideáltam a kálvinizmusomat. Mert ugye mi Lutherra úgy tekintettünk, hogy ő nem az igazi, mivel nála társadalom és erkölcs háttérbe szorul a hit mögött, míg Kálvinnál ez éppen fordítva van. Ámde Luther csak így tudta megcsinálni a reformációt, valóban a hitet kellett megújítania, mert anélkül nem ment volna semmi. Tehát ezt értette meg velem Karcsi bácsi.

Szóval itt egy revideálás történt, de nemcsak itt. A másik, az a kuruc hagyományoknál történt. Lukács Józsefnek ugyanis még egy dolgot köszönhetek, sok minden egyéb mellett. Ő hívta föl a figyelmemet Karácsony Sándorra, az ő ösztönzésére kezdtem el foglalkozni vele. Így kerültem kapcsolatba Kontra Györggyel is, aki szakmájára nézve orvos-biológus volt, de a lényeg, hogy Karácsony egyik leghívebb tanítványa, aki szintén sok mindent megérttetett velem. Végül a kandidátusi disszertációmát „Protestantizmus és magyarság” címen írtam meg, lényegében Karácsony Sándorról, de róla később külön kismonográfiát is írtam. A kandidátusit egyébként 1980-ban védtem meg, és 1986-ban az Akadémiai Kiadónál ennek alapján jelent meg *Protestantizmus, forradalom, magyarság* c. kötetem, meglehetősen gyatra kivitelben. Ebben foglalkozom bővebben is a protestantizmussal, benne a lutheránizmus és a kálvinizmus szerepével Európa országában. Bizonyos dolgok mármost gyanúsak lettek.

– H. Z.: Mi lett gyanús?

- *L. F.*: Megmondom, hogy mi lett gyanús. Gyanús lett, hogy a hugenották is kálvinisták, a skótok is kálvinisták. Na de hát szó sincs róla, hogy ezek képviselnék ott a társadalmi haladás nagy eszméit! A hugenották a szükséges centralizációt akadályozzák és a rendi megosztottságot védelmezik. A skótok meg hol vannak az angolokhoz képest? Ezután elkezdtem nézni, hogy Magyarországon mi a helyzet? Akkor rá kellett jönnöm, hogy Magyarországon a kálvinizmus alapvetően egy nemzeti ideológia, tehát nem egy társadalmi reformeszmé, hogy valami itt nem stimmel, mert haladó társadalmi szerepe csak a magyar puritánoknak van, Apácainak és társainak. Az igen, az Európa első vonala! Na de az az erdélyi fejedelem, aki Apácait a toronyból akarja lehajjítani?! Hát hogy jön az ehhez?! Rájöttem, hogy tulajdonképpen a magyar kálvinisták semmivel nem jobbak (ezt idézőjelben mondom), mint a katolikusok, csak éppen más zászlót lobogtatnak. Egy Habsburg-ellenes zászlót. És ha a Habsburgok nem katolikusok lennének, hanem kálvinisták, akkor ők a katolikus zászlót lobogtatnák! Később nagy hatást tett rám Prohászka Lajosnak az a mondata, hogy „nem a küzdelem volt az elvért, hanem az elv volt a küzdelemért”. Tehát nem önmagáért az elvért harcolnak, hanem harcolnak valamiért, és ahhoz kell valami elv. Ez szenzációs, Prohászka kétségkívül egy zseni volt, *A vándor és a bujdosó* egy zseniális mű. Egy kicsit átmentem tehát a labanc történetírás vonalára, amiben Szekfű Gyulának is jelentős szerepe volt, akit persze szintén elolvastam. *A Három nemzedék* egy szenzációs mű. Karácsony és Szekfű időnként vitatkoztak egymással, de nagyon érdekes, hogy 1945 után mind a ketten ugyanarra a vonalra álltak át. Arra a vonalra, hogy nincs mit tenni, az oroszok érdekszférájában vagyunk, nem tudunk mit csinálni, akárhogy rúgkapálózunk, úgyse menekülünk ki belőle, próbáljuk inkább egy kicsit alkalmazkodni. Nemcsak Karácsony, de Szekfű is, ameddig csak tudta, elfogadta ezt az álláspontot, így ő lett Magyarország első moszkvai nagykövete.
- *H. Z.*: Aztán '56 előtt meghalt.
- L. F.*: Így van. Akárcsak Karácsony. Tehát én a kálvinizmusomat egy kissé revideáltam, részben a lutheránizmus, részben a labanc vonal irányában. Pályafutásom a továbbiakban úgy alakult, hogy 1987-ben Lukács József egyik napról a másikra meghalt. Volt egy orrsövény-ferdülése, amit egy kicsit ki akartak igazítani. Az egyik nap bement a Kút-völgyibe, ott megcsinálták, és úgy volt, hogy másnap kijön, de az éjszaka folyamán meghalt. A műtét következtében valahol elszabadult valami, és a vér megfojtotta. Tehát az Intézet igazgató nélkül maradt. És akkor Sziklai László kollegám, a Lukács Archivum vezetője, bement a Pártközpontba, és kiharcolta, hogy az Intézetet ne hagyják hosszasan igazgató nélkül, és erre őt nevezték ki igazgatónak. Csakhogy ő bizonyos dolgokat nem tudott csinálni, például a dialógust. Én akkor hagytam magamat az intézeti kollégáktól rábeszélni, és előbb másodállásban egy évig, majd egy év után főállásban igazgatóhelyettes lettem a Filozófiai Intézetben. Mint tudományos igazgatóhelyettes, megpróbáltam közös munkákat, konferenciákat, nemzetközi kapcsolatokat, tanulmányutakat szervezni, de reménytelen volt. Az Intézetben ugyanis az idők során gyökeret vert az a mentalitás, hogy mindenki csinálja azt, ami az ő szakterülete, vagyis szépen piszmozgjon rajta, és aztán majd ha lesz belőle valami 30 év múlva, akkor produkálja. Mert azt ugye nem lehet tudni, hogy a filozófiában mikor születik egy nagy felfedezés... Az első évben ugyan megígértek nekem mindent, de ténylegesen csak néhány emberre lehetett számítani, így a már említett Csorba Lászlóra vagy Gábor Györgyre. Így nem lehet dolgozni. Ha én igazgató lettem volna, akkor megfelelő szankciókat tud-

tam volna végrehajtani, de hát az igazgató nem én voltam. Mindennek az lett a vég-eredménye, hogy egyszer, amikor egy hónapig külföldön voltam, az Intézetben tartottak egy értekezletet, hogy tulajdonképpen a tudományos igazgató-helyettes funkciójára nincs is szükség, mert ezt a munkát az Intézet titkára is el tudja látni.

Akkor én eldöntöttem, hogy az első adandó alkalommal innen elmegyek. De az ELTE-re természetesen már nem tudtam visszamenni, bár '94-ig másodállásban tanítottam ott. Úgy döntöttem, hogy eljövök valamelyik vidéki egyetemre. Hogy melyikre, az kérdéses volt. Hívtak Debrecenbe tanszékvezetőnek, de oda nem nagyon akartam volna menni. Pécsre illetően hosszú ideig tárgyaltam velük, ott az volt a probléma (utólag elmesélte Csizmadia Sanyi, aki a szétszórt tanszékek egyikének volt a vezetője), hogy én túl nagy terveket szőttem, és ki is mondtam nyíltan, hogy a szétszórt erőket a különböző tanszékeken és karokon egyesíteni kell, egybegyűjteni, egy ütőképes tanszékét létrehozni. Ettől akkor mindenki megijedt, pedig jóval később lényegében megvalósították ezt a tervet. Eközben futott be a miskolci lehetőség.

- *H. Z.:* '92-ben indultunk, akkor ezek szerint ez '94 után volt?
- *L. F.:* Nem. Én az Intézetből jöttem el, '93-ban, nem az ELTE-ről, ahol másodállásban maradtam akkor is, amikor már itt voltam, '94-ig a professzori habilitációig az ELTE-n.
- *H. Z.:* Tehát gyakorlatilag szinte az indulásnál itt voltál.
- *L. F.:* Szinte az indulásnál itt voltam.
- *H. Z.:* Hogy jött Miskolc? Ki az, aki ajánlotta, ki keresett meg Téged?
- *L. F.:* Ezt így nehezen tudnám megmondani. Mindenféle hírek voltak, hogy itt alakul tanszék, meg intézet, meg szak, meg bölcsészkar. És akkor voltaképpen én jelentkeztem. A döntést pedig, lehet, hogy meg fogsz lepődni, ki hozta: Pokol Béla. Én tulajdonképpen neki köszönhetem, hogy itt vagyok, és őszintén szólva azóta is kedvelem. Pokol Béláról egyébként szinte mindenki elismeri, hogy bár egy külön figura, és sok mindenben nem lehet egyetérteni vele, de tudományosan azért mégiscsak valaki. Szóval én így kerültem ide, a Miskolci Egyetemre. Aztán innen már nagyjából Te is tudod, hogy mi volt, de azért kérdezd, hogy mire vagy kíváncsi.
- *H. Z.:* Amire kíváncsi vagyok, az az, hogyan érzed vagy érezted magad Miskolcon, az egyetemen, a városban? Továbbra is kétlaki életmódot folytattál-e? Ingázás Budapest–Miskolc között? Ez ma hogy van?
- *L. F.:* Nos, én egy megveszekedett budapesti lokálpatrióta vagyok. Én alapító tagja vagyok a Budapesti Városvédő Egyesületnek, van is róla egy szép oklevelem Ráday Mihály aláírásával, ami az íróasztalom fölött otthon ki van téve a falra. Itt amint látod, a fiatal Lukács György van kitéve, ezt a Lukács Archívumból egy kis fotóról én nagyítottam föl. Tehát azt kezdtem el mondani, hogy én egy nagy budapesti lokálpatrióta vagyok, és a mai napig imádom Budapestet, bármennyire nem érdemli meg, mert tudom, hogy milyen városok vannak még a világban. Én egy nagy turista vagyok, és minden tudományos utamat is kihasználtam arra, hogy turistáskodjam. Konferenciáknak a felét ellógtam, vagy más szabadidőt csináltam magamnak stb. Voltak helyek, ahova eleve azért mentem, mert látni akartam, és tudtam, hogy nemigen fogok másképp oda eljutni. Tehát Miskolc. Itt eleinte a 7-es kollégiumban aludtam. Aztán pedig – emlékszel még Faragó Tamásra?
- *H. Z.:* Hogyne, engem is tanított!

- *L. F.*: Faragó Tamásnak volt egy lakása az Avason, és abba engem befogadott albérlőnek, nem zavartuk egymást soha. Én egy darabig ott albérlősködtem, de aztán jött egy olyan lehetőség, hogy az Önkormányzat az Egyetemnek átengedett néhány lakást bérlőkijelölési joggal. Akkor én öt lakás közül választhattam, és azóta ott lakom az Avason. Egy darabig ingáztam Budapest–Miskolc között, de 2002-ben az a változás történt, tehát 10 évvel azután, hogy elkezdtem itt oktatni, hogy meghalt a feleségem. Egy január végi napon összeesett, és április elején már halott volt. Ugyanakkor történt, hogy a fiam, aki Pécsen volt előbb egyetemi hallgató, majd újságíró, úgy döntött, hogy otthagyja az egészet, és följött Pestre. Pesten állást találni jóformán lehetetlen volt, és csak nehezen sikerült. De akkor már nő is volt, a felesége pedig terhes. Akkor ők odaköltöztek a félig már amúgy is megüresedett lakásba, én meg úgy döntöttem, hogy végül is itt van nekem ez a miskolci lakás. Azóta rendszeres időközönként járok, már nem Budapestre, hanem Budakalászra, mert ott laknak a két unokámmal. Summa summárum, így megszűnt a kétklakásom, most miskolci vagyok.
- *H. Z.*: Tehát, most már sorsod: Borsod.
- *L. F.*: Igen. Az túlzás lenne, hogy jobban szeretem Miskolcot, mint Budapestet, de megszoktam itt, és jól érzem magamat Miskolcon.
- *H. Z.*: Akkor így a vége felé, felsőoktatás. Nem akarom végigkérdezni a régi képzést, Bologna bevezetését, ezeknek a hatását, mert ez megérne külön egy 2–3 órás beszélgetést.
- *L. F.*: Összintén szólva, én jobban örülnék, ha még mindig a régi képzés lenne. Ilyen szempontból konzervatív vagyok.
- *H. Z.*: Gondolom, de amire rá szeretnék kérdezni, tekintettel arra, hogy olvastam a *Galamus*-ban a cikkedet erre vonatkozóan: valóban úgy gondolod-e (a lojalitáson meg az elkötelezettségen túl), hogy van Miskolcon létjogosultsága egy bölcsészkaroknak?
- *L. F.*: Másképp közelítem meg a kérdést. Hogy ebben a régióban van jogosultsága, azt talán evidenciának vehetjük. A kérdés ezek után csak úgy vetődik fel, hogy Eger vagy Miskolc? És hát erről valóban azt gondolom, amit a cikkben meg is írtam, hogy az enyhén szólva nevetséges ötlet, hogy egy nagyobb és erősebb intézményt hozzácsatoljanak egy kisebb és gyöngébb intézményhez. Ha az erők normális egyesítéséről lenne szó, annak látnám értelmét.
- *H. Z.*: Igen. És Te most példának a filozófiát hoztad fel, de a bolognai átalakítás nem kedvezett a filozófiának, holott nincs bölcsészképzés filozófia nélkül.
- *L. F.*: A filozófiát ez a rendszer tönkretette. Kezdetben sok jelentkező volt szabad bölcsészetre, de aztán ez lecsökkent, és ez az oka annak is, hogy kevesebben jelentkeznek filozófia mesterképzésre, pedig régen a filozófia szakra mindig sok jelentkező volt.
- *H. Z.*: Ha nem probléma, szeretnék megkérdezni a mostanában lezajlott ún. filozófusvitákról. Az ember olvas ezt-azt, napilapokat, *Élet és Irodalmat*, *Galamust* stb. Nem arra kérlek, hogy igazságosztóként dönts el, kinek van igaza, hanem arra vagyok kíváncsi, vajon miért most, miért így, és miért pont a filozófiaiban és nem más intézetben vagy szakmában robbant ki botrány?
- *L. F.*: Nehéz erre válaszolni. De ha már említetted a *Galamust*, meg a közéleti dolgokat, akkor azért valamit hadd mondjak erről. Én annak idején az utolsó pillanatig hittem abban, hogy a szocialista rendszer megreformálható. Bízom benne, hogy szociális piacgazdaságot lehet csinálni, hogy politikai pluralizmust lehet csinálni, miközben a szocia-

lizmus mint rendszer megmarad. Na most, ugye kiderült, hogy ez sajnos nem megy. Akkor azt mondtam, hogy kész, és nem szóltam hozzá közéleti kérdésekhez, abból kiindulva, hogy ha ennyire tévedtem alapkérdésekben, akkor jobb, ha nem teszem. Mintegy 15 éven keresztül meg sem nyikkantam közéleti kérdésekben, és akkor is tiszta véletlen volt, hogy elkezdtem megnyikkanni, merthogy Friderikusz meghívott a műsorába az ATV-n.

- *H. Z.:* Pont ezt akartam mondani, hogy akkoriban láttalak az ATV-ben.
- *L. F.:* Igen. Az meg onnan volt, hogy Mihancsik Zsófia ajánlott be neki, aki azt hallotta Bojtár B. Endrétől (Bojtár Endre fiától), a *Magyar Narancs* főszerkesztőjétől, hogy ez a Lendvai igenis egy használható fickó. És akkor elgondolkoztam, hogy miért ne? Ha 15 évig hallgattam, most már talán kinyithatom a számat, egye fene! Most egyébként én nagyjából egy Tony Blair féle szociáldemokrata vonal híve lennék leginkább, ismerve persze az összes buktatóját is, és a *Galamusban* kb. ezt képviselem.
- *H. Z.:* Mérhető az olvasóközönség így, internetes változatban?
- *L. F.:* Mérhető, de én nem tudom Neked pontosan megmondani mennyi, úgy tudom, eléggé tűrhető. Most, hogy előfizetési akció van, előfizetnek annyian, hogy jó darabig biztosítva van a megjelenés. E nélkül már be kellett volna zárni tavaly júliusban. Térjünk tehát rá akkor a vitákra. A cirkusz azzal kezdődött, hogy három társadalomtudományi intézetben az Akadémia elnöke, akinek a mai kormány melletti elkötelezettsége már akkor nyilvánvaló volt, amikor még nem ez a kormány volt hatalmon, olyan igazgatókat nevezett ki, egyébként jogszerűen, akiket ezek az intézetek nem akartak. Ezek a Filozófiai, a Szociológiai és a Politikatudományi Kutatóintézet. (Az azóta történt átalakulásokat most nem veszem figyelembe.) Mind a három helyen azt gondolták eredetileg, hogy ez egy tisztán politikai döntés, jobboldali politikai váltást akarnak az intézetek szintjén is csinálni. Én szerintem ez így, ebben a kihegyezett formában, nem volt igaz. A Politikatudományi és a Szociológiai Intézet esetében ez elég hamar nyilvánvalóvá is lett, működnek azóta is rendesen, nincs semmi komoly probléma. A Filozófiai Intézetben azonban ez nem vált egyértelműen világossá. Amikor az Akadémia elnöke úgy döntött, hogy a két pályázó közül Boros Jánost nevezi ki, szerintem helyesen döntött, éspedig két okból. Az egyik, hogy egyszerűen Borosnak jobb a tudományos teljesítménye, és jobbak a nemzetközi kapcsolatai, ez egy objektív érv. A másik egy szubjektív érv, amit a régi igazgatóhelyettesi tapasztalataimból vontam le. Ha egy olyan ember lesz az igazgató, aki változtatni akar az általam tapasztalt helyzeten, annak szükségképpen kívülről kell jönnie, nem belülről.
- *H. Z.:* Nyilván, hiszen nincsenek személyes kötődések.
- *L. F.:* Így van. A másik pályázó, Gábor György szerintem éppúgy alkalmas lett volna elvileg igazgatónak, ha ugyanis nem lennének meg ezek a kötődései. Szerintem pedig az félreértés volt, hogy Borost politikai kinevezettnek látták, bár az ország mai politikai helyzetében nem csodálom, hogy egy ilyen látszat kialakult, és persze azon sem csodálkoznék, ha a viták hatására elmozdult volna ebbe az irányba. Eredetileg azonban semmiképpen nem volt jobboldalinak, még csak konzervatívnak sem nevezhető. Az igazgatói működését csak hírből ismerem, de abból úgy tűnik, hogy sajnos számos ügyetlen lépést tett, olyanokat, amelyekről nem beszélt nekem, amikor a pályázata előtt előadta a terveit.

- *H. Z.*: Igazából még az elmúlt évben publikáltak erről, de most már, legalábbis a sajtó szintjén, lecsengett az ügy. Viszont jött egy még nagyobb.
- *L. F.*: Nos, hogy miért robbant ki a másik, az anyagi botrány? Erről már sajnos azt kell mondjam, hogy ez tényleg politikai ügy. Amikor kirobbant a nagy cirkusz a médiatörvény körül, a kormány úgy kommunikálta, hogy ezt az ún. „balliberális” értelmiség szervezi. Én azt gondolom, hogy ez tökéletes képtelenség. A *Die Welt*et meg a *Financial Times*-ot stb, hát ezeket soha az életben nem tudná a „balliberális” értelmiség a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolni. Akkor sem, ha tényleg van néhány szellemi ember, például filozófus, akinek külföldön nagy tekintélye van. Ezek közé tartozik Heller Ágnes, sőt az élvonalban van nyilvánvalóan. A *Meyers Lexikon*ban, ami elsőrangú és mérvadó lexikon, magyar filozófusról, Lukácson kívül természetesen, csak Heller Ágnesről van önálló szócikk. Egy másik, egy filozófiai lexikonban, Lukácson kívül szintén csak Heller Ágnesről van külön szócikk. Hellernek tehát tényleg nagy tekintélye van. Ezek után valahonnan a kormánykörökből megszületett az idea, hogy ezeknek oda kéne csapni. Erre jött ki a *Magyar Nemzet* cikke. Az első kérdés itt az, mi az, hogy „Hellerék”. Itt kezdődik a dolog. A szó ott használt szoros értelmében ugyanis nincsenek. A szó tágabb értelmében persze ki lehet hozni hogy vannak, mivel a filozófusi is, egy igen kis szakma Magyarországon, más egyéb szakmákhoz hasonlóan. Mondjuk legutóbb a *Magyar Narancs*ban a klasszika filológiát pécézték ki, ott is ugyanúgy ismer mindenki mindenkit, és egy neves professzor jóformán részt vett a saját pályázata elbírálásában. Ilyen értelemben tehát biztos, hogy ez is ismeri azt, az is ismeri ezt, így aztán össze lehet hozni, hogy mindenki valakinek a valakije. De ezt nevetséges úgy nevezni, hogy „Hellerék”. Most hogy a pályázati pénzeket érdemtelenül kapták-e, azt én nem hiszem. Tehát biztos vagyok benne, hogy a munkát rendesen elvégezték, persze lehetnek kivételek, nem ismerek minden részletet. Más kérdés, azt meg lehetne kérdezni, hogy vajon arra a munkára föltétlenül szükség volt-e, vajon pont arra a munkára volt-e föltétlenül szükség, nem egy másik munkára, és így tovább. Vagy hogy filozófiai kutatásokra volt-e föltétlenül szükség, és nem biológiaiakra vagy orvosiakra stb. Ezeket a kérdéseket föl lehet tenni.
- *H. Z.*: De nyilván voltak biológiai vagy orvosi pályázatok is.
- *L. F.*: Voltak olyanok is. Valamilyen pályázaton például filozófusok nyertek, miközben orvosok nem nyertek. De itt az egész pályázati rendszerrel van probléma, mert szerintem ilyen pályázatot nem lett volna szabad kiírni, nem pedig a pályázókkal. Ennél többet, azt hiszem, objektíve nem lehet a dologról mondani.
- *H. Z.*: Pusztán érdekelt, hogy egyrészt Te is a szakmában vagy, mit gondolsz minderről. Azt hiszem, hogy nagyjából, amit akartam kérdezni, megvolt.

